

Φρόσω Φωτεινάκη

Μαζί

Μάριος Μάζαρης

Ό,τι Κι αν Συμβεί

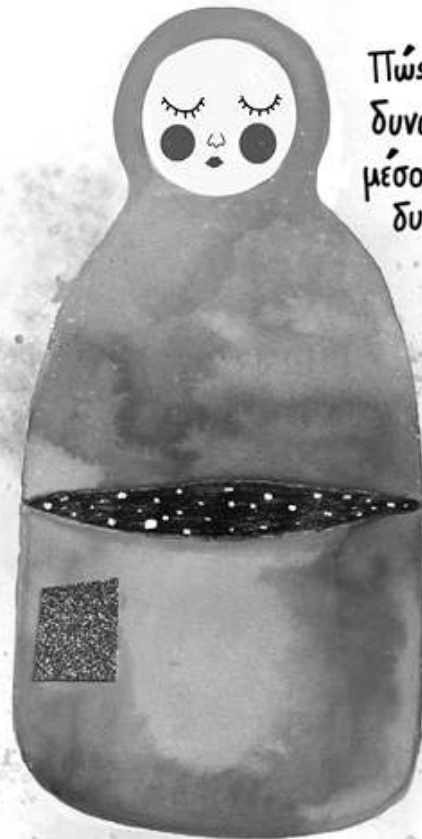
Πώς η οικογένεια
δυναμώνει
μέσα από τις
δυσκολίες

Προλογίζει η Φωτεινή Τσαλίκηχλου

διόπτρα

Φρόσω Φωτεινάκη **Μαζί** Μάριος Μάζαρης

Ό,τι κλαν συμβεί

Πώς η οικογένεια
δυναμώνει
μέσα από τις
δυσκολίες

Προλογίζει η Φωτεινή Τσαλίκουλου

διόπτρα

Τίτλος πρωτοτύπου: ΜΑΖΙ Ο,ΤΙ ΚΙ ΑΝ ΣΥΜΒΕΙ, Μάριος Μάζαρης & Φρόσω Φωτεινάκη

Copyright © Μάριος Μάζαρης & Φρόσω Φωτεινάκη 2026

© Για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο: Εκδόσεις Διόπτρα, 2026

Πρώτη ελληνική ψηφιακή έκδοση: Μάρτιος 2026

Επιμέλεια κειμένου: Βίκυ Κατσαρού, Εκδόσεις Διόπτρα / Ψηφιακή σελιδοποίηση: Έρση Σωτηρίου, Εκδόσεις Διόπτρα

Κεντρικά γραφεία: Αγ. Παρασκευής 40, 121 32 Περιστερί, Τηλ.: 210 380 52 28, Fax: 210 330 04 39, Βιβλιοπωλείο Books & Life: Σόλωνος 93-95, 106 78 Αθήνα, Τηλ.: 210 330 07 74

www.dioptra.gr, e-mail: info@dioptra.gr

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή ή ανατύπωση μέρους ή του συνόλου του βιβλίου σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη.

Απαγορεύεται η χρήση ή η αναπαραγωγή με οποιονδήποτε τρόπο μέρους ή όλου του βιβλίου για την εκπαίδευση τεχνολογιών ή συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης. Τα δικαιώματα επί του παρόντος έργου διατηρούνται ρητά όσον αφορά την εξόρυξη κειμένων και δεδομένων (Άρθρο 4§3) Οδηγία (ΕΕ) 2019/790.

ISBN: 978-618-10-0257-6

Στην οικογένειά μου,
στους ανθρώπους που μου έμαθαν
πως η αγάπη είναι
μια μεγάλη αγκαλιά στα ό,τι.
Μάριος

Στους γονείς μου,
για όλα τα μαζί που μου χάρισαν.
Φρόσω

Πρόλογος

Φωτεινή Τσαλίκογλου, ψυχολόγος,
συγγραφέας, πανεπιστημιακός

Γραμμένο από έναν φωτισμένο παιδαγωγό και μια διορατική ψυχολόγο-ψυχοθεραπεύτρια, το Μαζί ό,τι κι αν συμβεί είναι ένα βιβλίο-έκπληξη. Από την πρώτη σελίδα σε κερδίζει η φρεσκάδα της ματιάς του, η δομή, η αμεσότητα, η ειλικρίνεια, η σοβαρότητα και η αξία της τρυφερότητάς του.

Ο Μάριος, ο παιδαγωγός, και η Φρόσω, η ψυχοθεραπεύτρια, μας προσφέρουν έναν χώρο στοχασμού και αναστοχασμού για τις περιπέτειες της ύπαρξής μας. Για το αίτημα του υπάρχουν σε έναν ανοίκειο κόσμο. Δίνουν φωνή στο ξεχασμένο παιδί που ο καθένας από εμάς κουβαλά μέσα του. Στο επίκεντρο το παιδί, ο πατέρας του ανθρώπου.

Κι αν είναι σκληρό πράγμα να είσαι γονιός σήμερα, κι αν ίσως είναι ακόμα πιο σκληρό να είσαι παιδί, οι δυο συγγραφείς, με βαθιά ενσυναίσθηση του ρόλου τους, με πείρα ετών, με τη δυνατότητα να αφουγκράζονται σαν με ένα τρίτο αφτί τους ψιθύρους, τις κραυγές αγωνίας, τις σιωπές παιδιών, γονιών, εκπαιδευτικών, μας προσφέρουν ένα πολύτιμο Μαζί ό,τι κι αν συμβεί. Μια υπόσχεση που ανακουφίζει. Δεν την έχει μόνο ανάγκη στην αρχή της ζωής του και καθώς μεγαλώνει το παιδί, την έχει ανάγκη και ο γονιός, ο εκπαιδευτικός που νιώθει σήμερα μόνος απέναντι σε μια πλημμυρίδα αντιφατικών πληροφοριών.

Δεν έχει να κάνει με συνταγές και καλές πρακτικές. Το βιβλίο αυτό προσφέρει μια άλλη δυνατότητα ακρόασης ενός παιδιού που μεγαλώνει σήμερα, αλλά και ενός παιδιού που κάποτε υπήρξαμε. Αυτό το ξεχασμένο μέσα μας παιδί, σε πείσμα όλων των καιρών, σε πείσμα όλων των καταστάσεων, εξακολουθεί με κάθε λογής ορατούς και αόρατους τρόπους να δηλώνει την παρουσία του.

Ναι, είναι δύσκολο να είσαι σήμερα παιδί, είναι δύσκολο να είσαι

γονιός, εκπαιδευτικός. Κάπου στο βάθος, όμως, ένα ευλογημένο «μαζί» περιμένει να σε πάρει από το χέρι.

Ο Μάριος ως παιδαγωγός και η Φρόσω ως ψυχοθεραπεύτρια δοκιμάζουν τις αντοχές τους μέσα από δύο «αδύνατα», όπως έχει υποστηριχτεί, επαγγέλματα. Στα αδύνατα –σύμφωνα με τους αρχαίους Έλληνες– επαγγέλματα, του δασκάλου, του δικαστή, του κυβερνήτη, ο Φρόνιτ φρόντισε να προσθέσει και το επάγγελμα του ψυχοθεραπευτή. Χαρακτηρίζονται αδύνατα επαγγέλματα επειδή δεν μπορούμε να τα σχεδιάσουμε από πριν. Ανακαλύπτονται καθώς συνεχώς εξελίσσονται. Και μας φέρνουν αντιμέτωπους με διλήμματα, αδιέξοδα, αντιφάσεις, που οφείλουμε με θάρρος και γενναιότητα να λύσουμε.

Πώς να ασκείς το επάγγελμα του δασκάλου ή του ψυχοθεραπευτή, που είναι ταυτόχρονα και λειτούργημα και τέχνη, χωρίς να ενδίδεις στη θανατηφόρα βολή ενός εργαλειακού ορθολογισμού; Πώς να θεραπεύεις σεβόμενος την υποκειμενικότητα ενός πάσχοντος υποκειμένου;

Οι δυο συγγραφείς επιχειρούν να καταστήσουν το αδύνατο των επαγγελμάτων τους δυνατό, επικοινωνήσιμο, χρήσιμο, έξω από στείρους καθωσπρεπισμούς, έξω από τη θανατηφόρα βολή μιας πολιτικής ορθότητας. Εξοπλισμένοι με στέρεη γνώση και εμπειρία, λύνουν διλήμματα και προβλήματα που αγγίζουν τη ρίζα της ύπαρξής μας.

Βασισμένο σε αληθινές ιστορίες παιδιών, γονιών και εκπαιδευτικών, το βιβλίο αυτό δεν δίνει «συνταγές». Ανοίγει έναν χώρο ακρόασης, κατανόησης, συνύπαρξης. Απευθύνεται και στο άγνωστο παιδί που ο καθένας μας κουβαλά μέσα του, εκείνο που φοβήθηκε, ντράπηκε, αποκλείστηκε, σώπασε.

Οι θεματικές του δεν είναι «ζητήματα προς διαχείριση». Με τη ζωή και την ύπαρξή μας έχουν να κάνουν. Με τη δυσκολία μας να υπάρχουμε σε έναν κόσμο υπερσυνδεδεμένο και ταυτόχρονα μοναχικό. Για παράδειγμα, η διαφορετικότητα όχι ως ταμπέλα αλλά ως εμπειρία μοναξιάς ή δύναμης, το bullying ως κραυγή βοήθειας θυμάτων και θυτών, ο εθισμός στις οθόνες ως υποκατάστατο σχέσης, το πένθος, η απώλεια, η αποτυχία ως γεγονότα ζωής που αναζητούν το νόημά τους.

Σε έναν αποσυνδεδεμένο κόσμο, όπου όλα επικοινωνούν αλλά λίγα συναντιούνται, το «μαζί» αποκτά πολιτική, παιδαγωγική και ψυχική σημασία. Λειτουργεί ως αντίσταση στη βιασύνη της εποχής. Στη βιασύνη να εξηγήσουμε, να διαγνώσουμε, να κατηγοριοποιήσουμε χωρίς να θελήσουμε πρώτα να ακούσουμε, να αντέξουμε, να εκτεθούμε. Η παιδαγωγική ματιά του Μάριου, η ψυχοθεραπευτική της Φρόσως, ο συνεχής διάλογος μεταξύ τους, ανοίγουν έναν χώρο αναπνοής, οξυγόνου. Ένα αίτημα-επιθυμία: να μη χαθεί το παιδί μέσα στο σύμπτωμα ούτε ο γονιός μέσα στην ενοχή, ο εκπαιδευτικός μέσα στην άγνοια και την εξάντληση.

Ιδιαίτερα σήμερα, που η ζωή των παιδιών εκτυλίσσεται ταυτόχρονα σε φυσικούς και ψηφιακούς κόσμους, ένα τέτοιο έργο φέρνει στο προσκήνιο το ερώτημα: Ποιος βλέπει το παιδί; Ποιος και πώς το προσλαμβάνει; Όχι μόνο ποιος το επιβλέπει, ποιος το αξιολογεί ή ποιος το «εκπαιδεύει», αλλά ποιος το βλέπει ως υποκείμενο επιθυμίας, φόβου, ορίων. Η συζήτηση για τον εθισμό στις οθόνες, για παράδειγμα, δεν περιορίζεται στην τεχνολογία, αλλά αγγίζει το κενό σχέσης που η οθόνη έρχεται να καλύψει. Ακόμη, η αναφορά στην απώλεια, στην αποτυχία, έχει μια ιδιαίτερη σημασία σε έναν νηπενθή πολιτισμό που βάζει σε παρένθεση το πένθος προβάλλοντας διαρκώς την επιτυχία και την ευτυχία ως υποχρέωση.

Το βιβλίο υπενθυμίζει ότι τα παιδιά δεν χρειάζονται τέλειους γονείς και εκπαιδευτικούς. Χρειάζονται ενήλικες που αναζητούν μέσα από τις δικές τους ρωγμές και ευαλωτότητες, μέσα από το παιδί που κάποτε υπήρξαν, να κατανοήσουν ένα γνωστό-άγνωστο παιδί. Η συγγραφή από δύο επαγγελματίες που συνομιλούν ισότιμα, σε έναν υπερσυνδεδεμένο και ταυτόχρονα μοναχικό κόσμο, λειτουργεί για τον αναγνώστη σαν πρόσκληση επανασύνδεσης με το παιδί που κάποτε υπήρξαμε.

Το κεφάλαιο για τη διαφορετικότητα μου έφερε στον νου ένα αλλοτινό γκράφιτι στο Πάντειο: Σε έναν κόσμο για λίγους δεν χωράει κανείς. Ο τίτλος του βιβλίου είναι ένας παράξενα δυνατός τίτλος: Ξεκινά με το ελπιδοφόρο Μαζί. Στη συνέχεια όμως παρεισφρέει το απρόβλεπτο ό,τι κι

αν συμβεί. Με άλλα λόγια, απέναντι στον φόβο του άγνωστου προβάλλει σαν φυλαχτό το Μαζί.

Ένα βιβλίο-δώρο για τον γονιό, τον δάσκαλο, τον ψυχοθεραπευτή, τον αναγνώστη, τον κάθε ενήλικα που ήταν κάποτε παιδί. Μια πρόταση για μια πιο υποψιασμένη, πιο σκεπτόμενη, πιο ευτυχισμένη ζωή: Μαζί ό,τι κι αν συμβεί.

σε έναν κόσμο
για λίγους
ΔΕΝ χωράει
ΚΑΝΕΙΣ.

Εισαγωγή

Με λένε Μάριο. Γεννήθηκα και μεγάλωσα στο Πέραμα, στον Πειραιά, μια εποχή που το «μαζί» σήμαινε γλέντια σε αυλές, σαλόνια με επισκέψεις, καλοκαίρια με πανηγύρια και τραγούδια και χορούς, μια εποχή που φαινόταν να μην έχει προβλήματα. Το «μαζί» το ήθελες μόνο για διασκέδαση. Μια εποχή ενηλίκων, γιατί τα παιδιά λίγο απασχολούσαν τους μεγάλους.

Οι άνθρωποι έρχονταν κοντά, αλλά δεν άνοιγαν εύκολα την καρδιά τους. Οι αλήθειες έμεναν κρυφές και τα προβλήματα πίσω απ' τις πόρτες. Οι ενήλικες είχαν μάθει να μη βαραίνουν ο ένας τον άλλον. Να μη μιλούν για στενοχώριες. Να μη ζητούν βοήθεια. Ήταν μια γενιά που έμαθε να στέκεται όρθια χωρίς να ακουμπάει πουθενά.

Το ίδιο και με τα παιδιά, ήταν ένα «μαζί» που μπορούσε να παίζει στις αλάνες μέχρι το βράδυ χωρίς να ανησυχεί κανείς γι' αυτό. Δεν συζητούσαμε για το πώς θα φανεί στο παιδί το διαζύγιο των γονιών του, δεν θα το ρωτούσε κανείς πώς ένιωσε που άλλαξε γειτονιά ή σχολείο ή φίλους, ούτε αν το στενοχώρησε που τσακώθηκε με τον κολλητό του στο διάλειμμα.

Μεγαλώσαμε στα '80s και στα '90s, μια εποχή που είχε αθωότητα και αγριάδα μαζί. Τα σχολεία μύριζαν κιμωλία, πετρέλαιο και βιβλία από τις εκδόσεις του Οργανισμού. Οι δάσκαλοι σοβαροί, αυστηροί, δεν σήκωναν πολλές ερωτήσεις. Ο καλός μαθητής σήκωνε χέρι, ο άτακτος σήκωνε... αποβολή. Και κάπου ανάμεσα, παιδιά που μιλούσαν λίγο και παρατηρούσαν πολύ.

Οι γονείς; Άνθρωποι απλοί, δουλευταράδες, κουβαλούσαν το άγχος και τη στοργή στις πράξεις – όχι στα λόγια. Η φράση «σ' αγαπώ» ακουγόταν σπάνια. Έδειχναν αγάπη με ταπεράκια, με ένα «να προσέχεις», με ένα «έφαγες;». Δεν είχαν τις λέξεις, είχαν όμως τη διάθεση.

Και η ψυχολογία; Εκείνη την εποχή, ο ψυχολόγος ήταν σαν εξωτικό

επάγγελμα. Κάτι ανάμεσα σε γιατρό και μάγο. «Το παιδί πάει σε ψυχολόγο;» «Όχι, μωρέ, μια φάση είναι. Τεμπελιάζει απλώς». Η ιδέα ότι το παιδί μπορεί να έχει άγχος, φόβους, ανάγκη να εκφραστεί, έμοιαζε εξωπραγματική. «Τι προβλήματα να 'χει; Παιδί είναι». Λες και τα παιδιά δεν έκλαιγαν στο σκοτάδι, δεν μπερδεύονταν με τα αισθήματά τους, δεν πάλευαν να χωρέσουν σε έναν κόσμο μεγαλύτερο από αυτά.

Αλλά μέσα σε όλα εκείνα, υπήρχε και μια τρυφερότητα που δεν χρειαζόταν να φωνάζει. Μεγαλώσαμε χωρίς να μας ρωτούν πώς νιώθουμε, αλλά με έναν παράξενο τρόπο μάθαμε να αντέχουμε, να γελάμε, να βρίσκουμε παρέες και να στήνουμε κόσμους σε οικοδομές και πάρκα. Και όταν πια μεγαλώσαμε αρκετά για να καταλάβουμε, αρχίσαμε να δίνουμε εμείς στα παιδιά μας αυτό που κάποτε μας έλειψε: χώρο, λέξεις, προσοχή, κατανόηση. Το «μαζί» τότε δεν είχε τη δύναμη που έχει σήμερα. Ίσως γιατί για πρώτη φορά οι ενήλικες θυμήθηκαν πως κάποτε υπήρξαν κι αυτοί παιδιά.

Κι εγώ είμαι η Φρόσω. Γεννήθηκα και μεγάλωσα στην Αθήνα, ή μάλλον σε ένα προάστιο της Αθήνας, μακριά από τη βουή και την πολυκοσμία της πόλης. Από παιδί με απασχολούσε αυτό το «μαζί», το «μαζί» σε όσα μας συμβαίνουν, σε όσα συναντάμε στον δρόμο μας όσο τον διαβαίνουμε, χωρίς στροφές, χωρίς αποφυγές. Ίσως γι' αυτό έγινα θεραπεύτρια, διασφαλίζοντας ένα «μαζί» στα πιο δύσκολα αλλά και στα πιο διάφανα μονοπάτια της ψυχής των ανθρώπων. Εκεί που πραγματικά χρειάζεσαι σύμμαχο και συνοδοιπόρο. Και αυτό το διάφανο «μαζί» μού έχει δείξει τον πλούτο που έχει το να κρατιόμαστε χέρι χέρι, τη δύναμη που κρύβει το βλέμμα που σου λέει «δεν είσαι μόνος, είμαι κι εγώ εδώ, είμαστε και θα είμαστε μαζί».

Μαζί. Αυτή η λέξη, αυτό το αποτύπωμα στο σώμα μας που υπήρχε εκεί, πριν μάθουμε να αμυνόμαστε, πριν χτίσουμε τείχη, πριν αρχίσουμε να βάζουμε αποστάσεις. Το «μαζί» είναι η συνύπαρξή μας μέσα στο σώμα της μητέρας μας, η αγκαλιά, το κράτημα και το βλέμμα του γονιού, του φροντιστή και έπειτα του δασκάλου. Και αν η παιδική μας ηλικία δεν είχε αυτό το «μαζί», τότε η ανάγκη μας για συνύπαρξη και σύνδεση δεν

χάνεται – αλλά αποτυπώνεται σαν κάτι που έλειψε, σαν κάτι που έπρεπε να υπάρχει, σαν ένα κενό. Και το κενό αυτό είναι σωματική μνήμη.

Κουβαλάμε λοιπόν μέσα μας το «μαζί», ακριβώς όπως κουβαλάμε τον πρώτο παλμό της καρδιάς μας, αφού αυτό ήταν εκεί πριν ακόμη αρχίσουμε να αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο γύρω μας, είτε ως βίωμα ή ως ανάγκη. Και όμως, μεγαλώνοντας αυτό το «μαζί» αρχίσαμε να το ξεχνάμε, να το αφήνουμε στην άκρη, να το φοβόμαστε, να το αποφεύγουμε.

Σήμερα, βλέπεις, οι άνθρωποι έχουμε αποκτήσει μια επικίνδυνη αυτάρκεια, έχουμε μάθει να μην έχουμε ανάγκη κανέναν, ούτε καν τον ίδιο μας τον εαυτό. Τριγυρνάμε σε σώματα ενηλίκων με ψυχές παιδικές που ακόμη ψάχνουν χώρο να νιώσουν, να δείξουν τον πόνο, τη θλίψη, τον θυμό, την απόγνωση, ακόμη και τη χαρά – χωρίς να φοβούνται ότι αυτό θα τις εκθέσει.

Αυτός ο φόβος να νιώσουμε έχει ρίζες βαθιές. Φυτεύτηκε στην παιδική ηλικία, τις στιγμές που νιώθαμε κάτι έντονο αλλά δεν υπήρχε κανείς να το νιώσει μαζί μας. Όταν οι συναισθηματικές ανάγκες μας έμοιαζαν βάρος για τους μεγάλους, μάθαμε να τις κρύβουμε για να μην τους κουράσουμε, και φυσικά για να μη μας απορρίψουν. Κι έτσι μεγαλώσαμε και γίναμε ενήλικες που σιωπούν, που καταπίνουν τους πόνους τους, που μαθαίνουν να είναι «δυνατοί» με τρόπους που τους ραγίζουν από μέσα. Και όταν γινόμαστε γονείς ή δάσκαλοι; Τότε ο φόβος διπλασιάζεται. Φοβόμαστε μήπως το παιδί μπροστά μας νιώσει κάτι από τη δική μας παιδική μοναξιά. Μήπως περάσει μέσα από εκείνα τα σκοτεινά δωμάτια όπου κάποτε μείναμε μόνοι. Κι έτσι, άθελά μας, συνεχίζουμε τον φαύλο κύκλο, κρατάμε τα παιδιά έξω από τα δύσκολα συναισθήματα για να τα προστατεύσουμε, μα στην πραγματικότητα τα αφήνουμε να τα κουβαλήσουν μόνα τους.

Και έπειτα βλέπουμε πως μεγαλώνουμε παιδιά βυθισμένα σε μια δική τους συναισθηματική μοναξιά, σε ένα δικό τους μέρος όπου νιώθουν μεν αλλά νιώθουν –και εκείνα– μόνα. Και μαζί με τα μόνα παιδιά μας, που μας «φωνάζουν» τη μοναξιά τους με πολλούς τρόπους, το δικό μας εσωτερικό

παιδί μάς κοιτάζει από μακριά, περιμένει να το θυμηθούμε, να το πλησιάσουμε ξανά χωρίς φόβο ότι η αλήθεια του θα μας διαλύσει.

Αυτό το βιβλίο, λοιπόν, γράφτηκε από εμάς, έναν δάσκαλο και μια ψυχολόγο-ψυχοθεραπεύτρια, σαν ένας οδηγός επιστροφής στο παιδί μέσα μας που περιμένει να το πιάσουμε από το χέρι, αλλά και σαν μια πυξίδα σύνδεσης με τα παιδιά που συναντάμε καθημερινά, στο σπίτι, στο σχολείο, στον κόσμο αυτό. Στις σελίδες που ακολουθούν θα ανακαλύψεις ιστορίες οικείες, ίσως και δικές σου. Θα σε πάρουμε μαζί μας, σε χώρους «ιερούς» όπως η σχολική τάξη και το θεραπευτικό δωμάτιο, θα ακούσεις τη φωνή των παιδιών αλλά και των ενηλίκων και θα ανασάνεις κοντά στις αλήθειες μας. Θα αφουγκραστείς τον αντίλαλο των κοινωνικών δικτύων, την πολυφωνία των συμβουλίων της τάξης και θα μας κάνεις παρέα στην αυλή – εκεί που τα λέμε μαζί, εκεί που ανοίγουμε την καρδιά μας και ξεδιπλώνουμε τις σκέψεις μας. Και ενώ θα ταξιδεύεις σε αυτούς τους χώρους, θα δεις πως το «μαζί» που επιλέγουμε ανοίγει δρόμους που οδηγούν στην ανθεκτικότητα, στη σύνδεση, στην αλήθεια. Αρκεί να το τολμήσουμε, να το θυμηθούμε και να το χτίσουμε από την αρχή.

Μαζί. Εκεί ξεκινάει και εκεί επιστρέφει η θεραπεία μας.

Πριν αρχίσεις να το μελετάς, όμως, διάβασε αυτό.

Αγαπημένε μου ενήλικα,

Κρατάς στα χέρια σου ένα βιβλίο που γράφτηκε για εμάς, για το «μαζί» που αξίζουμε να έχουμε και για όσα δύσκολα νιώθουμε μόνοι – αλλά δυσκολευόμαστε να νιώσουμε αγκαλιά. Όταν σε βλέπω να δυσκολεύεσαι, όταν ο κόσμος σου σκοτεινιάζει κι εσύ κλείνεσαι πίσω από μια σιωπή που δεν μου εξηγείς, μέσα μου γεννιέται ένας γνώριμος φόβος, ο φόβος ότι δεν χωράω στα δύσκολά σου. Ο τρόμος πως τα δύσκολα είναι τόσο απειλητικά που καταπίνουν ακόμη και τους ενήλικες – πώς να τα αντέξω λοιπόν εγώ που είμαι ένα μικρό παιδί;

Εκείνες τις στιγμές νιώθω σαν να με αφήνεις έξω από μια πόρτα που κλείνει αθόρυβα μπροστά μου και δεν ξέρω αν πρέπει να περιμένω, να χτυπήσω ή να φύγω. Δεν ξέρω αν η στενοχώρια σου έχει να κάνει μ' εμένα ή αν απλώς δεν έχω θέση μέσα της. Κι όσο μένω απέξω, ο

κόσμος μου ξαφνικά μικραίνει. Μαθαίνω πως τα συναισθήματα δεν είναι για να μοιράζονται αλλά για να κρύβονται, πως ο πόνος είναι κάτι που πρέπει να αντιμετωπίζω μόνος και πως όποιος δυσκολεύεται γίνεται απειλή ή βάρος στους άλλους. Προσπαθώ να μαντέψω τι συμβαίνει, να σε φροντίσω χωρίς να ξέρω πώς, να μη γίνω «πολύ», να μη ζητήσω κάτι που φοβάμαι ότι δεν μπορείς να μου δώσεις εκείνη τη στιγμή, υπερπροσπαθώ. Αλλά μέσα σε αυτή την υπερπροσπάθεια ξεχνάω και εγώ να νιώσω, ή μάλλον μαθαίνω και εγώ να καταπίνω το δικό μου συναίσθημα, να μην το εμπιστεύομαι στο «μαζί», αφού δεν βρήκε χώρο εκεί να ξεκουραστεί. Κι όμως, αυτό που χρειάζομαι δεν είναι να είσαι ατρόμητος ή ακλόνητος. Χρειάζομαι να με έχεις μέσα στον κόσμο σου και να με κρατάς εκεί ακόμη κι όταν τρέμει, ακόμη κι όταν μπαίνουμε σε αυτά τα τούνελ της ζωής.

Εσύ δεν λες πως τα τούνελ έχουν πάντα φως κάπου στην πορεία; Άφησέ με λοιπόν να δω ότι δυσκολεύεσαι, γιατί αν αντέχεις να δυσκολεύεσαι, θα μάθω να το αντέχω και εγώ. Αν μου δείξεις ότι υπάρχει χώρος για μένα και στις μέρες που δεν είναι εύκολες, ίσως ανακαλύψω τη δύναμη που έχει το «μαζί» στα δύσκολα. Το «μαζί» στα κύματα της ζωής.

Τι φοβάσαι; Μήπως πονέσω κι εγώ όπως πόνεσες εσύ όταν ήσουν παιδί;

Μα δεν σε πόνεσαν τα δύσκολα. Σε πόνεσε το πόσο μόνος ήσουν στα δύσκολά σου. Είναι τόσο επώδυνο να είσαι ένα μικρό παιδί και να περπατάς ολομόναχο σε ένα σκοτεινό τούνελ. Γι' αυτό κράτησέ με σφιχτά και πάμε μαζί.

Με αγάπη και ανάγκη,
το παιδί που ζει μέσα σου
και το παιδί που στέκεται μπροστά σου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 / Διαφορετικότητα - Σχολικός εκφοβισμός

Η διαφορετικότητα ως καθρέφτης

Δεν είμαι σίγουρος πόσο εύκολο είναι να μιλήσουμε για τη διαφορετικότητα. Γιατί κάθε φορά που λέμε «διαφορετικός», είναι σαν να υπονοούμε ότι υπάρχει και ένας «κανονικός» – και κάπου εκεί αρχίζει το πρόβλημα. Ζούμε σε μια εποχή που τα παιδιά μεγαλώνουν ανάμεσα σε προσδοκίες για ομοιομορφία: να μοιάζουν, να προσαρμόζονται, να μην ξεχωρίζουν πολύ.

Η διαφορετικότητα, όμως, δεν είναι πρόβλημα προς διόρθωση αλλά μια ιστορία προς κατανόηση από όλους εμάς. Είναι ο τρόπος που ένα παιδί βλέπει τον κόσμο αλλιώς και γι' αυτό έχει κάτι να μας διδάξει. Μέσα στις σχολικές αυλές, στα διαλείμματα και στις παρέες, η διαφορετικότητα πολλές φορές μετατρέπεται σε στόχο. Κι εκεί που θα έπρεπε να υπάρχει περιέργεια, φυτρώνει τελικά ο φόβος. Γιατί και ο εκφοβισμός δεν γεννιέται από κακία, από φόβο γεννιέται. Από παιδιά που μαθαίνουν ότι για να νιώσουν δυνατά πρέπει να μικρύνουν κάποιον άλλο. Από γονείς και δασκάλους που, συχνά άθελά τους, φοβούνται κι αυτοί το διαφορετικό, γιατί δεν το γνώρισαν ποτέ ως ομορφιά. Η πρόληψη του εκφοβισμού λοιπόν προϋποθέτει κατανόηση του συναισθήματος. Είναι η στιγμή που σταματάς να ρωτάς «ποιος φταίει;» και αρχίζεις να ρωτάς «ποιος πονάει;» – αφού πίσω από κάθε παιδί που πληγώνει, υπάρχει συνήθως ένα παιδί που πονάει.

Η ενσυναίσθηση δεν είναι απλώς ένα μάθημα· είναι μια πράξη που αλλάζει τις ισορροπίες. Ένα παιδί που μαθαίνει να καταλαβαίνει πώς νιώθει ο άλλος, θα δυσκολευτεί πολύ να τον πληγώσει. Και ένα παιδί που βρίσκει χώρο να μιλήσει για τη δική του διαφορά, θα μάθει να σέβεται και

τη διαφορά των άλλων. Στο σχολείο, η διαφορετικότητα δεν είναι απλώς μια έννοια, είναι στιγμές καθημερινές, και κάθε ιστορία είναι μια υπενθύμιση: ότι το παιδί που διαφέρει δεν χρειάζεται λύπηση, αλλά χώρο. Δεν ζητά οίκτο, ζητά το βλέμμα των άλλων. Και ότι το θεραπευτικό «μαζί» δεν είναι αυτό που τους κάνει όλους ίδιους, αλλά αυτό που χωράει όλες τις αποχρώσεις χωρίς να τις φοβάται.

Οι γονείς φοβούνται κι αυτοί πολλές φορές, μπορεί περισσότερο κι από τα παιδιά. Φοβούνται γιατί καλούνται να ικανοποιήσουν τη δική τους πορεία και συνέχεια ζωής, τις πεποιθήσεις που κουβαλούν από χρόνια, τα στερεότυπα του χθες με τα στερεότυπα του σήμερα και τον αμείλικτο κόσμο του διαδικτύου, όπου όλα μεγεθύνονται και η διαφορετικότητα θάβεται κάτω από τόνους τοξικών σχολίων ή το ακριβώς αντίθετο, από αποθέωση. Η αλήθεια του καθενός όμως βρίσκεται εκεί ανάμεσα και δεν αφορά τους άλλους, και σίγουρα δεν ζητά την άδεια των κοινωνικών δικτύων για να υπάρξει, να σταθεί στα πόδια της και να μιλήσει.

Η διαφορετικότητα είναι καθρέφτης. Μας δείχνει ποιοι είμαστε, όχι ποιον απορρίπτουμε. Και ίσως αυτό να είναι το βαθύτερο νόημα της εκπαίδευσης: να μαθαίνουμε να βλέπουμε τον άλλον χωρίς να τον μετράμε, να τον ακούμε χωρίς να τον κρίνουμε, να τον αγκαλιάζουμε χωρίς να τον αλλάζουμε.

Στο κεφάλαιο αυτό, θα δούμε ιστορίες που γεννήθηκαν μέσα από το βλέμμα εκείνων που ένιωσαν διαφορετικοί, αλλά και εκείνων που έμαθαν να βλέπουν αλλιώς. Ιστορίες συμφιλίωσης, αλλαγής, επανόρθωσης. Η Φρόσω στο θεραπευτικό δωμάτιο θα αγκαλιάσει ιστορίες ανθρώπων που ένιωθαν διαφορετικοί και αυτό τους πονούσε, αλλά και την ιστορία μιας δασκάλας που αναζητούσε βοήθεια για να στηρίξει τον «διαφορετικό» μαθητή της.

Και ίσως τελικά η ουσία της διαφορετικότητας να είναι ακριβώς αυτή: να μας θυμίζει ότι κανείς δεν είναι φτιαγμένος να χωρά μόνος του, αλλά να συνδέεται.

Μάριος

ΙΣΤΟΡΙΑ 1η – ΜΑΡΙΟΣ

Ανοιχτή πόρτα

Αυτή τη χρονιά μου τη θυμάμαι ως ίσως την πιο δυσκολεμένη. Ήταν πριν από αρκετά χρόνια πια, σε μια Α΄ Δημοτικού που τη θυμάμαι ακόμη σαν καταιγίδα και λιακάδα μαζί. Από εκείνες τις χρονιές που σε ωριμάζουν απότομα, γιατί σε φέρνουν αντιμέτωπο με όλα όσα νόμιζες πως ξέρεις για τα παιδιά, τους γονείς και τον ίδιο σου τον ρόλο. Είχα είκοσι πέντε παιδιά στο τμήμα και το καθένα από αυτά θα μπορούσε να είναι μέρος μιας ιστορίας του βιβλίου μας εδώ. Στην τάξη μου υπήρχε και ο Χρήστος, ένα αγόρι που δεν γινόταν να μην το προσέξεις. Όχι μόνο γιατί ήταν όμορφο, με μάτια έντονα γεμάτα περιέργεια, αλλά γιατί ήταν ένα αγόρι έντονο σε όλα του. Περισσότερο δραστήριο από την ηλικία του, περισσότερο ενημερωμένο από την τάξη για τη ζωή, περισσότερο ζωηρό απ' όσο χωρούσαν τα σχολικά θρανία.

Οι γονείς του –οι δύο γυναίκες που τον μεγάλωναν με τόση αγάπη– είχαν από την πρώτη στιγμή μια ιδιαίτερη αγωνία: να γίνει αποδεκτός. Ο Χρήστος ήταν υιοθετημένος, αλλά δεν ήθελαν να είναι αυτό που θα έβλεπαν πρώτα οι άλλοι

σ' εκείνον. Τον αποκαλούσαν «το παιδί της καρδιάς μας» – μια φράση που με συγκινούσε κάθε φορά που την άκουγα, γιατί κουβαλούσε τόση τρυφερότητα και θεωρώ ότι αντιπροσωπεύει πάρα πολλούς ανθρώπους που επέλεξαν να γίνουν γονείς και κίνησαν γη και ουρανό για να το καταφέρουν. Το αγόρι το ίδιο γνώριζε ότι ήταν υιοθετημένο, καθώς η ψυχολόγος που επισκέφτηκαν οι μαμάδες τις συμβούλευσε ότι είναι καλύτερο το παιδί να γνωρίζει από μικρή ηλικία τόσες πληροφορίες όσες χρειάζεται. Το αγόρι ήταν χαρούμενο, έδειχνε μεγάλη σιγουριά.

Ένιωθα όμως ότι οι μαμάδες ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικές με την κοινωνία γύρω τους και γύρω από το παιδί. Αντιλαμβανόμουν την αδιόρατη σκιά του φόβου· μην τυχόν και τον πληγώσει κάποιος με μια λέξη. Μια κοροϊδία. Ένα σχόλιο.

Η αγωνία τους ήταν τόσο έντονη, που ίσως αυτή τις οδήγησε στο να τον μεγαλώσουν τόσο μαχητικό, δεν άφηναν κουβέντα να πέσει κάτω, λες και

ήταν μονίμως σε επίθεση, για να μην του επιτεθούν οι άλλοι πρώτοι. Η καλύτερη άμυνα, όπως λέει και η φράση.

Ο Χρήστος ήταν ένα παιδί γεμάτο ενέργεια – τόση που δεν ήξερε πού να την εκτονώσει. Πηδούσε, σκαρφάλωνε στα δέντρα της αυλής, φώναζε σε σημείο να γυρίζουν όλοι να τον κοιτάζουν, χτυπιόταν όταν δεν του άρεσε κάτι, δεν δεχόταν το όχι ή την παρατήρηση, αντιμιλούσε με τρόπο που σε έκανε να αναρωτιέσαι πώς χωρούσε τόσο πάθος σε τέτοιο μικρό σώμα. Κάποια στιγμή, θυμάμαι, είχε κατεβάσει το παντελόνι του στην αυλή και είχε δείξει τα οπίσθιά του στα παιδιά που τον μάλωναν – μια εικόνα τόσο απρόβλεπτη που για λίγα δευτερόλεπτα κανείς δεν ήξερε πώς να αντιδράσει.

Μετά, φυσικά, ακολούθησε χαμός. Εμένα με έπιασε το γνωστό εκείνο μείγμα: ντροπή, αμηχανία, και μια αίσθηση ότι κάτι βαθύτερο κρύβεται πίσω από τη συμπεριφορά. Ήταν ένα αγόρι που δεν ήξερα πώς να διαχειριστώ, σίγουρα σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα είκοσι τέσσερα παιδιά της τάξης ένιωθα ότι δεν είχα τον έλεγχο και χρειάζομαι βοήθεια. Στον σύλλογο διδασκόντων ο Χρήστος ήταν συνεχές θέμα συζήτησης και ψάχναμε όλοι τρόπους διαχείρισης. Ο πρώτος τρόπος βέβαια είναι πάντα ο προφανής: συνεργασία με τους γονείς για κοινή αντιμετώπιση. Οι συζητήσεις με τις δύο μητέρες του, όμως, ήταν δύσκολες από την πρώτη μέρα. Όχι γιατί δεν αγαπούσαν το παιδί – το αντίθετο. Η αγάπη τους ήταν τόσο μεγάλη, τόσο προστατευτική, τόσο εμποτισμένη από φόβο και αμυντικότητα, που τις έκανε να αρνούνται κάθε πιθανότητα δυσκολίας. Όταν τους περιέγραφα τι συνέβαινε στο σχολείο, αντιδρούσαν σαν να αμφισβητούσα την αξία της οικογένειάς τους. «Όλα τα παιδιά κάνουν έτσι», έλεγαν. «Ε, τώρα... παιδιά είναι».

Όταν τους εξηγούσα πως όχι, δεν κάνουν όλα τα παιδιά έτσι, πως εδώ είχαμε κάτι πιο επίμονο, πιο διαρκές, πιο απαιτητικό, έβλεπα το βλέμμα τους να σκληραίνει μέσα σε ένα δευτερόλεπτο. Με κατηγορήσαν εξαρχής ότι είχα στοχοποιήσει το παιδί επειδή είναι υιοθετημένο, ότι όλοι τα είχαν βάλει μαζί του επειδή ήταν το εύκολο θύμα. Ήταν πολύ στενόχωρο να ακούω τέτοια λόγια, έχοντας προηγουμένως αφιερώσει ώρες από την

κάθε μου μέρα ψάχνοντας τρόπο να βοηθήσω και το παιδί και την τάξη. Ένιωσα πολύ αδικημένος. Και είχα πλέον καταλάβει πως η μεγαλύτερη δυσκολία δεν ήταν ο Χρήστος. Ήταν ο φόβος των γονιών του. Ένας φόβος που είχε ρίζες στην κοινωνία, στην ντροπή, στη μυστικότητα με την οποία έπρεπε –ή νόμιζαν πως έπρεπε– να κουβαλούν στη ζωή τους.

Είχαν αποφασίσει πως στη γειτονιά χρειαζόταν να εμφανίζονται σαν «μαμά» και «φίλη που μένει μαζί μας», δυο ρόλοι που τις βοηθούσαν να προστατευτούν από την κακία των άλλων. Ζούσαν στο ίδιο σπίτι, μεγάλωναν μαζί το παιδί, αλλά δεν τολμούσαν να παραδεχτούν ούτε στον εαυτό τους ότι ήταν οικογένεια. Και αυτό τις έκανε υπερβολικά ευάλωτες. Οποιαδήποτε παρατήρησή μου για τον Χρήστο την ερμήνευαν σαν υπονοούμενο, σαν κρυφή επίθεση, σαν δήθεν απόρριψη της δικής τους πραγματικότητας. Ήταν όμως άδικο και για εκείνες και για εμένα και για το αγόρι τους.

Και κάπως έτσι, οι συναντήσεις μας γίνονταν πεδίο μάχης· τους έλεγα τα περιστατικά και πώς προσπαθούσαμε να τα διαχειριστούμε κι εκείνες ένιωθα να με δαγκώνουν. Κατάφερα να κρατήσω την ψυχραιμία μου σε όλες τις συναντήσεις μας, ακόμα κι αν ένιωθα ότι ο καβγάς μάς περίμενε στη γωνία. Κάθε φορά που έπρεπε να μιλήσω για όρια, για δυσκολίες, για την ανάγκη κι εκείνες στο σπίτι να ξεκαθαρίσουν πώς φερόμαστε στο σχολείο, τις έβλεπα να μαζεύονται, σαν να περίμεναν επίθεση. Ο αμυντικός τοίχος τους ήταν τόσο ψηλός, που δεν άφηνε καμία κουβέντα να περάσει. «Το παιδί σας χρειάζεται βοήθεια», προσπαθούσα να πω. Εκείνες άκουγαν: «Το παιδί σας έχει πρόβλημα επειδή είστε αυτό που είστε». Έτσι η κουβέντα κατέληγε πάντα σε ένταση, παρεξήγηση, πείσμα και ένα βλέμμα που έκρυβε λύπη και θυμό μαζί. Και αυτό περνούσε και στην τάξη.

Κάθε μέρα εκεί ήταν μια μικρή δοκιμασία. Ο Χρήστος απαιτούσε προσοχή, οργάνωση, υπομονή και εξαιρετικά σταθερά όρια – τόσο σταθερά, που ένιωθα πως έπρεπε να τα υπερασπίζομαι με το ίδιο πείσμα που εκείνος προσπαθούσε να τα γκρεμίσει. Δεν υποχώρησα ποτέ, ήμουν ξεκάθαρος και έβλεπα ότι έπιανε, μέσα στην τάξη έμαθε να ακολουθεί

τους κανόνες και να συγκρατεί την παρόρμησή του. Το στοίχημα εξάλλου ήταν να μάθει να μετράει και να διαβάζει, ήταν στην Α΄ Δημοτικού, που αυτοί οι στόχοι είναι πολύ σημαντικοί για την πορεία του παιδιού στο σχολείο, δεν είχαμε πολλά περιθώρια. Υπήρχαν στιγμές που προσπαθούσα να τον διαχειριστώ και σκεφτόμουν ότι ίσως να μην έφτανε η δική μου εμπειρία.

Άλλες φορές ένιωθα πως πίσω από κάθε αντίδρασή του υπήρχε μια βαθύτερη ανάγκη: να δοκιμάσει μέχρι πού τον αφήνουν, να καταλάβει αν τον αντέχουμε, να δει αν ο κόσμος γύρω του είναι ικανός να τον συγκρατήσει. Και μέσα σε όλα αυτά, προσπαθούσα να τον δω πέρα από τη συμπεριφορά, να διακρίνω το παιδί, το παιδί που έψαχνε ένα σταθερό χέρι να του πει «μέχρι εδώ». Κάποια στιγμή ζήτησα από τις μαμάδες μια πιο συστηματική συνεργασία και γι' αυτό είχα τον διευθυντή παρόντα στη συνάντηση. Πρότεινα να τον δει κάποιος ειδικός. Φοβόμουν όμως ότι θα παρεμηνεύομουν, δεν ήθελα να φανεί πως θεωρούσαμε ότι ο ειδικός είναι για τα κακά παιδιά, αλλά ότι χρειαζόταν βοήθεια σε επίπεδο αυτορρύθμισης, ορίων, συμπεριφοράς.

Η αντίδραση ήταν εκρηκτική. Με κατηγόρησαν ότι «τα βάζω μαζί τους γιατί δεν είναι μια συνηθισμένη οικογένεια». Πως τις έκρινα. Πως δεν τις σεβόμουν. Πως ήθελα να στιγματίσω το παιδί. Ο διευθυντής προσπάθησε κι αυτός να τους εξηγήσει, να ηρεμήσει την κατάσταση, να τις διαβεβαιώσει ότι το σχολείο δεν είχε καμία προκατάληψη. Αλλά οι γυναίκες ήταν πληγωμένες – βαθιά. Και όταν ο άνθρωπος λειτουργεί μέσα από μια πληγή, καμία λογική κουβέντα δεν μπορεί να τον πείσει. Εκείνη η συνάντηση ήταν από τις πιο δύσκολες στιγμές της καριέρας μου. Έφυγα από το γραφείο νιώθοντας μικρός, θυμωμένος, αλλά και με μια ανεξήγητη θλίψη· γιατί ήξερα πως ο μεγαλύτερος χαμένος δεν ήμουν εγώ – ήταν το ίδιο το παιδί. Η χρονιά προχώρησε έτσι: με επεισόδια, παρεξηγήσεις, κλειστά αφτιά και ανοιχτές πληγές.

Ο Χρήστος παρ' όλα αυτά συνέχιζε. Με το ίδιο πάθος, την ίδια ενέργεια, την ίδια ανάγκη για όρια που δεν είχε μάθει ποτέ να αναγνωρίζει. Και με αντικρουόμενα μηνύματα, «στο σχολείο μου λένε αυτά, στο σπίτι μου

δείχνουν άλλα». Η υπόθεση έμοιαζε χαμένη. Κι όμως, κάποιες μέρες ήταν μαγικός – ένα

παιδί με φαντασία, χιούμορ, ευαισθησία, ένα παιδί που μπορούσε να σε αγκαλιάσει, ενώ άλλες φορές ήταν ανεξέλεγκτο, σχεδόν άγριο, δεν δεχόταν να μη γίνεται το δικό του και δεν άντεχε κανέναν δίπλα του. Ήμουν εξαντλημένος εκείνη τη χρονιά, κάθε μέρα ένιωθα το πιο δύσκολο πράγμα στην παιδαγωγική: ότι πίσω από κάθε συμπεριφορά υπάρχει μια ιστορία που δεν έχει ειπωθεί.

Προς το τέλος της χρονιάς, είχα σχεδόν συμβιβαστεί με την ιδέα πως οι γονείς του δεν θα δέχονταν ποτέ να απευθυνθούν σε ειδικό. Η κατάσταση, όμως, είχε επιβαρυνθεί τόσο, που ακόμη κι εκείνες άρχισαν να δυσκολεύονται να τον ελέγξουν. Άρχισε να τους μιλάει άσχημα, να τους φωνάζει, να σηκώνει χέρι και να τις χτυπάει όταν δεν έκαναν τα θελήματά του. Και όσο μεγάλωνε η δυσκολία, τόσο μεγάλωνε κι ο φόβος τους. Ο φόβος μήπως τελικά είχαν παραβλέψει κάποιο σημάδι. Μήπως είχα δίκιο σε κάτι από όσα έλεγα. Μήπως είχαν μπερδέψει την υπεράσπιση της οικογενειακής τους ταυτότητας με την πραγματική ανάγκη του παιδιού τους.

Τότε άρχισε να συμβαίνει ένα μικρό άνοιγμα. Ελάχιστο, αλλά υπαρκτό. Στις συναντήσεις μας δεν υπήρχε πια η ίδια εκρηκτικότητα. Έβλεπα στα μάτια τους όχι άρνηση, αλλά ανασφάλεια. Όχι θυμό, αλλά εξάντληση. Έβλεπα δυο γυναίκες που ήθελαν να είναι καλές μητέρες, αλλά φοβούνταν πως ο κόσμος δεν θα συγχωρούσε ποτέ μια αδυναμία τους. Έτσι είχαν μάθει να είναι άψογες – ή τουλάχιστον να φαίνονται άψογες. Και αυτό που πολλοί γονείς θεωρούν ως άψογο είναι να κάνουν όλα τα χατίρια του παιδιού τους για να είναι χαρούμενο, να μεγαλώνει χωρίς όρια. Έτσι καταλήγει δυστυχημένο σε μια κοινωνία που δεν ανέχεται να μην έχεις όρια. Ο Χρήστος πλήρωνε το τίμημα. Στο τέλος της σχολικής χρονιάς, κάναμε μια τελευταία συνάντηση. Μίλησα όσο πιο τρυφερά μπορούσα. Τους είπα πως ακριβώς επειδή τον αγαπούσαν, έπρεπε κάποια στιγμή να τον βοηθήσουν με τρόπο που δεν θα μπορεί να του προσφέρει κανένας δάσκαλος μόνος του. Εκείνη τη μέρα δεν απάντησαν κάτι

παραπάνω. Απλώς έφυγαν. Στη Β΄ Δημοτικού, έμαθα ότι είχαν απευθυνθεί σε ειδικό. Ότι είχαν ζητήσει βοήθεια. Ότι είχαν το θάρρος να παραδεχτούν πως δεν είναι ντροπή να δυσκολεύεσαι. Κι όταν ξανασυνάντησα τον Χρήστο, είδα ένα παιδί λιγάκι πιο ήρεμο, πιο συγκροτημένο, πιο διαθέσιμο να μπει στη σχολική κοινότητα. Δεν είχε αλλάξει μαγικά – τα παιδιά δεν αλλάζουν έτσι. Απλώς είχε πλέον γύρω του ένα πλαίσιο όπου όλοι είχαν συμφωνήσει στους ίδιους κανόνες κι εκείνος θα έπρεπε να προσαρμοστεί σε αυτό.

Αυτό που κατάλαβα το κράτησα σαν μάθημα ζωής: καμιά φορά, οι άνθρωποι δεν αρνούνται αυτό που τους λες επειδή δεν συμφωνούν· το αρνούνται επειδή πονάει. Επειδή ομολογεί κάτι που τους φοβίζει. Δεν μίλησα ποτέ ξανά με τις μαμάδες, δεν είχα την ευκαιρία να τους πω ότι τις θαυμάζω για την οικογένεια που επέλεξαν να χτίσουν, κυρίως γιατί ένιωθα τρομερά αδικημένος από εκείνες. Από την άλλη, σκέφτομαι ότι αν δεν ήμουν άντρας ίσως να μην ένιωθαν ότι τις έκρινα, ίσως ακόμα και το φύλο να τις έκανε να υιοθετούν μια επιθετική στάση, «για να μην πω». Κάνω μόνο εικασίες. Ο Χρήστος δυσκολεύτηκε γιατί οι μεγάλοι γύρω του δυσκολεύονταν περισσότερο. Και ήταν πολύ κρίμα που χάθηκε τόσος χρόνος. Αλλά ήταν και πολύ σημαντικό ότι τελικά, έστω και αργά, βρέθηκε ο δρόμος. Και τα χρόνια που τον έβλεπα να μεγαλώνει, έβλεπα ότι πάλευε να μάθει το μέτρο.

Από τότε, κάθε φορά που συναντώ ένα παιδί που «ξεφεύγει», που φωνάζει, που δοκιμάζει, που αντιστέκεται, θυμάμαι τον Χρήστο. Προσπαθώ να βλέπω πίσω από τη συμπεριφορά το βάρος που κουβαλάει η οικογένειά του. Προσπαθώ να ακούω όχι μόνο αυτά που λένε οι γονείς, αλλά και αυτά που φοβούνται να πουν. Και ξέρω πια, με έναν τρόπο βαθιά χαραγμένο μέσα μου, ότι η παιδαγωγική δεν είναι μόνο γνώση· είναι ευαισθησία, επιμονή και η ικανότητα να κρατάς ανοιχτή μια πόρτα, ακόμη κι όταν οι άλλοι την κλείνουν με βρόντο. Γιατί κάποια στιγμή –ίσως όταν κανείς δεν το περιμένει– κάποιος θα την ξανανοίξει.

Αυλή

(Στην αυλή αναστοχαζόμαστε την ιστορία που έχει προηγηθεί)

Φρόσω: Η ιστορία σου αυτή με αγγίζει πολύ γιατί με συνδέει με τη συνειδητοποίηση πως, για να βοηθήσεις πραγματικά ένα παιδί, θα χρειαστεί να λειάνεις τις άμυνες των γονιών του. Οι γονείς δεν θέλουν να ακούσουν πως το παιδί τους έχει κάποια δυσκολία, ίσως γιατί αυτό που ακούνε πίσω από τις λέξεις είναι «εσείς φταίτε που το παιδί σας έχει κάποια δυσκολία, εσείς δεν τα έχετε καταφέρει». Ακόμη κι αν δεν είναι αυτό το μήνυμα που θέλει να μεταδώσει ο δάσκαλος ή ο θεραπευτής, εκείνοι αυτό ακούνε. Από την άλλη, με ανακουφίζει μια διαφορετική πραγματικότητα που έχω αναγνωρίσει στα χρόνια που δουλεύω ως θεραπεύτρια, πως και το λίγο μπορεί να γίνει πολύ. Αυτό που λες στους γονείς και νιώθεις πως δεν ακούγεται, αυτό που νιώθεις πως πετιέται στο καλάθι των αχρήστων καθώς βγαίνουν από την τάξη ή το θεραπευτικό δωμάτιο, αυτό τελικά κάπου παραμένει, μέχρις ότου από λίγο γίνει πολύ. Μέχρις ότου ο γονιός νιώσει έτοιμος να ακούσει τον δάσκαλο ή τον θεραπευτή και να τον εμπιστευτεί.

Μάριος: Το έθεσες πολύ ρεαλιστικά: το λίγο που θα γίνει πολύ. Και ξέρεις τι άλλο έχω παρατηρήσει με τα χρόνια; Πως οι γονείς, όσο κι αν αντιστέκονται στην αρχή, βαθιά μέσα τους διψούν να τους πει κάποιος την αλήθεια με τρόπο που να μην τους πληγώνει. Νιώθω συχνά πως η αντίδρασή τους δεν είναι άρνηση· είναι φόβος. Φόβος ότι, αν παραδεχτούν τη δυσκολία, τότε θα χρειαστεί να ξαναγράψουν όλη την ιστορία που είχαν φανταστεί για το παιδί τους. Εκεί νομίζω πως χρειάζεται εμείς, οι εκπαιδευτικοί και οι θεραπευτές, να είμαστε κάτι περισσότερο από «ειδικοί». Να είμαστε οι άνθρωποι που θα κρατήσουν λίγο από τον φόβο τους μέχρι να μπορέσουν να τον κρατήσουν οι ίδιοι. Και βλέπω πια ότι όταν ο γονιός νιώσει πως δεν τον κρίνεις, πως δεν θέλεις να του πάρεις τη θέση, αλλά θέλεις να σταθείς δίπλα του, τότε κάτι μαλακώνει. Τότε αρχίζει το χτίσιμο της εμπιστοσύνης.

Φρόσω: Και είναι η εμπιστοσύνη του γονιού η πόρτα που ανοίγει για να υποστηριχθεί το παιδί, αλλά κάποιες φορές οι γονείς είναι που στέκονται μπροστά σε αυτή την πόρτα και δυσκολεύουν αφάνταστα το προχώρημα

των παιδιών. Δεν θα ξεχάσω μια θεραπευόμενη μου, δασκάλα στη Β΄ Δημοτικού τότε, που με μεγάλη ανησυχία στην αρχή της σχολικής χρονιάς ανέφερε τη δυσκολία που αντιμετώπιζε με έναν μαθητή στην τάξη της. Ο επτάχρονος Παναγιώτης είχε διάγνωση αυτισμού και εκδήλωνε σημαντικές δυσκολίες στην αλληλεπίδραση με τους συμμαθητές του, ένταση, αντίδραση και κάποιες φορές είχε σπρώξει κάποια παιδιά της τάξης, άλλοτε γιατί ήθελε να περάσει και δυσκολευόταν να χειριστεί το σώμα του και άλλοτε επειδή είχε φορτιστεί πολύ στο διάλειμμα. Η θεραπευόμενη μου δεν δυσκολευόταν όμως με τον μαθητή της ούτε με την οικογένειά του, που ήταν συνεργάσιμη και είχε ήδη απευθυνθεί σε ειδικούς για να παισιωθεί κατάλληλα το παιδί. Η μεγάλη αγωνία και η καθημερινή δυσκολία της ήταν οι γονείς των άλλων παιδιών. Στις πρώτες κιόλας εβδομάδες δέχτηκε τηλεφωνήματα, παράπονα, ακόμη και αιτήματα να «μεταφερθεί το παιδί αυτό αλλού».

«Το παιδί μου τι φταίει;», «Εμείς θα πληρώσουμε τα ψυχολογικά προβλήματα ενός άλλου παιδιού;», της έστελναν μηνύματα, καλούσαν στο σχολείο και απαιτούσαν λύση. Άγνοια, προκαταλήψεις, και φυσικά φόβος για το παιδί που διαφέρει από το δικό τους. Εκείνη ένιωθε κάθε μέρα να κρατά δύο κόσμους στα χέρια της, από τη μια τον κόσμο του παιδιού που ζητούσε κατανόηση, και από την άλλη τον κόσμο των ενηλίκων που ζητούσαν να απομακρυνθεί ο διαφορετικός από τα «κανονικά» παιδιά τους. Βλέπετε, τα παιδιά μας μας νοιάζουν περισσότερο από τα παιδιά του κόσμου, έτσι όμως μεγαλώνουμε παιδιά που μπορούν να συνυπάρξουν μόνο με τον εαυτό τους.

Σε μια από τις συναντήσεις μας, έχοντας για καιρό επεξεργαστεί τη διαφορετικότητα –τη μοναδικότητα, όπως αγαπώ να λέω– και τα οφέλη της στο πλαίσιο μιας σχολικής τάξης, η θεραπευόμενη μου μου είπε: «Φρόσω, δεν αντέχω να τους εξηγώ άλλο ότι η διαφορετικότητα δεν είναι απειλή. Είναι μάθημα ζωής. Κι αν εμείς οι δάσκαλοι δεν την αγκαλιάσουμε, τότε ποιος θα το κάνει;» Είχε κουραστεί να κατανοεί από τη μια και να υπερασπίζεται από την άλλη. Την ενθάρρυνα να μιλήσει ανοιχτά στους μαθητές της, να μιλήσει για τον αυτισμό και να δώσει χώρο

στα παιδιά να ρωτήσουν, να μάθουν, να καταλάβουν. Και το έκανε. Μια Παρασκευή πρωί, αντί για Γλώσσα, έκανε ένα «μάθημα μοναδικότητας». Μίλησαν για το πώς κάθε παιδί νιώθει κάποιες φορές εκτός, για το πώς η δυσκολία του ενός μπορεί να γίνει η δύναμη του «μαζί» και για το πώς μπορούμε να στηρίζουμε ο ένας τον άλλον χωρίς να κρίνουμε.

Τα παιδιά έρχονταν όλο και πιο κοντά, η αίσθηση πως ανήκαν όλα στην ίδια ομάδα, όσες διαφορές κι αν είχαν, αλλά και το βλέμμα της αποδοχής έφεραν ζεστασιά στην τάξη τους, και ο Παναγιώτης άρχισε να ηρεμεί και να λειτουργεί πολύ καλύτερα στο σχολείο. Οι γονείς δεν άλλαξαν όλοι. Κάποιοι συνέχισαν να αντιδρούν, να ζητούν «προστασία» για τα δικά τους παιδιά. Όμως σιγά σιγά, με τις μικρές νίκες μέσα στην τάξη, εκείνη κατάλαβε πως δεν χρειάζεται να αλλάξουν όλοι, αρκούσε που σταδιακά άνοιγε μια αγκαλιά για τον Παναγιώτη, αυτή η αγκαλιά που πια μπορούσε να κλείσει μέσα της κάθε παιδί, γιατί άντεχε τις διαφορές μας.

Μάριος: Πάντα με συγκινεί –και λίγο με πονά– όταν ακούω ιστορίες σαν αυτή. Γιατί βλέπω ξανά και ξανά πως το μεγαλύτερο εμπόδιο στη διαφορετικότητα δεν είναι ποτέ τα παιδιά. Είναι οι ενήλικες γύρω τους. Τα παιδιά, αν τους δώσεις χώρο, αν τους πεις την αλήθεια με τρόπο που χωράει στην καρδιά τους, βρίσκουν αυθόρμητα τον δρόμο της σύνδεσης. Οι μεγάλοι, αντίθετα, συχνά βλέπουμε τη διαφορετικότητα σαν κάτι που «απειλεί», λες και η παρουσία ενός παιδιού με δυσκολίες μπορεί να τραυματίσει τη δική μας καθημερινότητα. Και μέσα σε όλο αυτό, στέκεται μια δασκάλα που κρατάει –όπως λες– δύο κόσμους στα χέρια της. Και κάπου ανάμεσα, η ίδια να προσπαθεί να μην προδώσει κανέναν. Δεν είναι εύκολο να εκπαιδεύεις παιδιά και ταυτόχρονα να εκπαιδεύεις και τους γονείς τους. Οι διαφορές δεν είναι εμπόδιο, είναι υλικό για να χτίσεις γέφυρες.

ΙΣΤΟΡΙΑ 2η – ΦΡΟΣΩ

Τελικά δεν είμαι χαλασμένος;

Ο Βασίλης με επισκέφθηκε για πρώτη φορά στο γραφείο μου πριν από

αρκετά χρόνια. Το αίτημά του ήταν η στενοχώρια που ένιωθε τον τελευταίο καιρό: «Δεν έχω διάθεση να πάω στη σχολή ούτε να βγω με φίλους». Στα δεκαεννέα του τότε, φοιτητής ηλεκτρονικών υπολογιστών, ζούσε με τους γονείς του και τη μικρότερη αδερφή του στην Αθήνα. Οι γονείς μετανάστες, είχαν έρθει στην Ελλάδα από την Αλβανία περίπου μια δεκαετία πριν. Σε μια εποχή που το να είσαι Αλβανός μετανάστης στην Ελλάδα έφερνε απόρριψη, στιγματισμό, περιθωριοποίηση. Ο μπαμπάς έπιασε δουλειά σε φούρνο, η μαμά καθάριζε κάποια σπίτια. Τα παιδιά δεν ήρθαν αμέσως στην Ελλάδα, έμειναν έναν χρόνο περίπου στους παππούδες στην Αλβανία, μέχρι οι γονείς να τακτοποιηθούν.

«Νιώθω κενό, και ένα συνεχόμενο άγχος... χωρίς λόγο», μου είπε στην πρώτη μας συνάντηση.

«Η ανησυχία μας είναι ένα σήμα, κρύβει πάντα έναν λόγο, ας την ακούσουμε σήμερα μαζί, ας της δώσουμε σημασία και προσοχή», του απάντησα.

Εκείνο το απόγευμα μου μίλησε πολύ για την παιδική του ηλικία στην Αλβανία, για τη φτώχεια και τις δυσκολίες, και ήταν ίσως αναπάντεχο, αλλά μέσα στις δυσκολίες μου έφερνε εικόνες χαράς και σύνδεσης. Στην πρώτη παιδική ηλικία δεν ένιωθε στενοχώρια, δεν κουβαλούσε τίποτα σκιερό από τότε, και όπως ανακαλύψαμε μαζί κάποιες συνεδρίες αργότερα, οι σκιές πράγματι ήρθαν μετά.

Στα εννέα του χρόνια, οι γονείς του έφυγαν για μια καλύτερη ζωή στην Ελλάδα κι εκείνος έμεινε πίσω μαζί με την τρίχρονη αδερφή του και τους παππούδες, περιμένοντας νέα τους. «Όταν όλα είναι καλά, θα έρθουμε να σας πάρουμε», του είπε ψιθυριστά στο αφτί ο μπαμπάς του τη μέρα που φόρτωναν το αμάξι για να μετακομίσουν στην Ελλάδα.

«Πώς μπορεί να ένιωθε αυτό το αγόρι τότε...;» τον ρώτησα κοιτάζοντας τα μάτια του, που ήταν ήδη υγρά.

«Θλίψη. Και άγχος. Πολύ άγχος, γιατί δεν ήξερα αν θα τους ξαναδώ». Ξαφνικά τα βαριά του συναισθήματα μπήκαν στην ιστορία του, έδωσαν το παρών. Κάπου στα εννέα του χρόνια άρχισαν να αναπνέουν μέσα του και

κάπου στα δέκα με έντεκα, όταν ήρθε στην Ελλάδα, έγιναν ακόμη πιο έντονα και ακόμη πιο σκοτεινά.

«Το πιο δύσκολο μέρος να υπάρξω ήταν το σχολείο στην Αθήνα. Έμπαινα στην τάξη, Ε΄ Δημοτικού, περνούσα τον διάδρομο ανάμεσα στα θρανία και ένιωθα πως πήγαινα στην κρεμάλα. Βλέμματα απέχθειας, ψίθυροι και υποτίμηση: “Αλβανέ...”»

Ο Βασίλης είχε ζησει στο πετσί του τι σημαίνει να είσαι ο διαφορετικός, ο ξένος, ο περιττός, ο «χαλασμένος», όπως μου έλεγε. Στο δημοτικό της νέας του γειτονιάς κανένα παιδί δεν τον πλησίαζε και δεν ήταν ποτέ καλεσμένος σε κανένα πάρτι.

«Ένωθα πως έφταιγα. Πως αλήθεια ήμουν τόσο άσχημος και λίγος, που είχαν δίκιο να μη με πλησιάζουν».

Ο δάσκαλός του τότε είχε δώσει βάση στο να προχωρήσει με τη γλώσσα, τον πίεζε να διαβάζει περισσότερο για να μπορεί να μιλάει σωστά τα ελληνικά.

«Να μιλάω με ποιον; Με τον κανέναν;» μου είπε κοιτώντας με με αγανάκτηση κι ας είχαν πια περάσει χρόνια από τότε που ήταν μαθητής σε εκείνο το σχολείο.

Σιγά σιγά η θλίψη έμπαινε σε λέξεις: «είμαι λίγος», «είμαι χαλασμένος», «δεν αξίζω την αγάπη». Πόσο πόνο είχε κλείσει μέσα του εκείνο το μικρό αγόρι – δεν θα ξεχάσω ποτέ μια σκηνή που μου περιέγραψε από το σχολείο:

«Μια μέρα τα αγόρια έπαιζαν μπάσκετ, πέρασα από δίπλα και άρχισαν να μου φωνάζουν πάλι, και αντέδρασα. Πρώτη φορά αντέδρασα. Φώναξα κι εγώ, και έβρισα! Και τότε δυο αγόρια ήρθαν καταπάνω μου και με έσπρωξαν σε κάτι θάμνους. Τα γυαλιά που φορούσα εκσφενδονίστηκαν και δεν έβλεπα σχεδόν τίποτα».

Τα πρώτα χρόνια του Βασίλη στην Ελλάδα ήταν γεμάτα πληγές. Και φυσικά δεν μιλούσε σε κανέναν.

«Οι γονείς μου περνούσαν τις δικές τους δυσκολίες, δεν θα μπορούσα να τους φορτώσω και τις δικές μου». Πόσο συχνά το ακούω αυτό: «Να μη

Επίλογος

Φρόσω: Τι κάνεις εδώ;

Μάριος: Παρατηρώ.

Φρόσω: Τι παρατηρείς;

Μάριος: Τους ανθρώπους. Να, αυτός εκεί μόλις χώρισε. Κι αυτή εκεί η γυναίκα μόλις έμαθε ότι είναι έγκυος.

Φρόσω: Κοίτα πόσο κοντά περπατούν στη ζωή ο πόνος και η χαρά...

Μάριος: Και το παιδί που πέρασε μόλις από μπροστά μας πήρε αποβολή γιατί το έπιασαν να καπνίζει στην αυλή του σχολείου.

Φρόσω: Μοιάζει τρομαγμένο... άραγε σπίτι το περιμένει αγκαλιά ή ακόμη μια αποβολή;

Δες και εκείνη τη μαμά, κρατάει από το χέρι το παιδί της και σκουπίζει τα δάκρυά της.

Μοιάζει να του κρύβεται.

Μάριος: Να σε ρωτήσω κάτι; Πιστεύεις ότι οι άνθρωποι είναι πιο δυστυχισμένοι σήμερα ή απλώς τους παρατηρούμε πιο πολύ;

Φρόσω: Σίγουρα οι άνθρωποι σήμερα είναι πιο μόνοι. Σήμερα λείπει η σύνδεση, αυτή η ψυχική άγκυρα.

Μάριος: Παλιά ευτυχία λέγαμε το να μη σκέφτεσαι πολύ.

Φρόσω: Ίσως ευτυχία να ήταν και το να επιβιώνεις, να υπάρχουν, να συνεχίζεις. Τώρα πιστεύουμε ότι ευτυχία είναι να επιτυγχάνεις, να κατορθώνεις, να δείχνεις ότι μπορείς.

Μάριος: Αν είναι αυτό, τότε έχουμε πρόβλημα όρασης.

Φρόσω: Έχουμε σίγουρα μια αγωνία να τα καταφέρουμε και, ναι, έχεις

δίκιο, χάθηκε από το βλέμμα μας η ουσία.

Μάριος: Όταν ήμουν μικρός, θυμάμαι ότι όποτε φοβόμουν να κάνω κάτι μόνος μου, έλεγα στη μάνα μου «μαζί, μαζί». Όταν είσαι παιδί, το «μαζί» είναι πιο εύκολο;

Φρόσω: Όταν είσαι παιδί, το «μαζί» είναι αυτονόητο, δεν το σκέφτεσαι, δεν το αναλύεις, είναι το πέρασμα στη ζωή.

Μάριος: Νόμιζα πως δεν υπάρχουν αυτονόητα.

Φρόσω: Στον κόσμο των παιδιών υπάρχουν αυτονόητα και αυτοματισμοί, και ένας τέτοιος είναι και η αναζήτηση του «μαζί», μέχρι που αυτό το «μαζί» μας το κλέβει ο φόβος να αντικρίσουμε παρέα την αλήθεια της ζωής.

Μάριος: Απλώς οι αλήθειες είναι πολλές και σύνθετες. Μια αλήθεια είναι ότι καθένας είναι μόνος του στη ζωή, στις σκέψεις και στους φόβους του.

Φρόσω: Αυτό το «μόνος» όμως μπορεί να είναι δύναμη και όχι φόβος, δύναμη να αντέχω να μένω με εμένα αλλά να αντέχω να μένω και με εσένα. Σήμερα αντέχουμε περισσότερο να μένουμε μόνοι, μακριά από τους άλλους, αλλά μακριά και από τον ίδιο μας τον εαυτό.

Μάριος: Ναι, γιατί αυτός ο εαυτός δεν σταματάει να σκέφτεται, να συγκρίνεται, να νιώθει λίγος. Αυτό το «μαζί» δεν παλεύεται.

Φρόσω: Δεν παλεύεται γιατί δεν είναι «μαζί», είναι μάχη εσωτερική, μάχη ανάμεσα σε αυτό που είμαι και σε αυτό που μου ζητούν να είμαι. Το «μαζί» είναι απαλό, ζεστό, ειρηνικό.

Μάριος: Μεγάλη αλήθεια κι αυτή. Ξέρεις τι είναι επίσης αλήθεια; Ότι η ζωή δεν σε ρωτάει πόσα δύσκολα θα στείλει. Ίσως γι' αυτό πελαγώνουμε. Γιατί στη θεωρία ξέρουμε καλά τι πρέπει να γίνει· στα σαράντα κύματα πνιγόμαστε.

Φρόσω: Λες για τα κύματα και σκέφτομαι μια εικόνα που χρησιμοποιώ στη θεραπεία. Η ζωή θα φέρει κύματα, μικρά, μεγάλα, θεόρατα. Και εμείς θέλουμε να μάθουμε να σερφάρουμε σε αυτά.

Μάριος: Τους βλέπεις όλους αυτούς που περνούν μπροστά μας; Κύματα είναι κι αυτοί.

Φρόσω: Τους βλέπω, και τους εμπιστεύομαι. Ξέρω πως, όσο ψηλά και αν φτάσει ο παφλασμός τους, θα έρθει ξανά η ηρεμία.

Μάριος: Μακάρι να υπήρχε τρόπος να δουν ότι είναι δίπλα ο ένας στον άλλον. Ακόμα κι αν τα κύματα διαφέρουν, νερό ταραγμένο είναι όλα.

Φρόσω: Πόση ανακούφιση θα έφερνε ένα τέτοιο βλέμμα, μια τέτοια αίσθηση πως είμαστε μαζί σε αυτό που λέγεται ζωή, Μάριε, αυτό δεν προσπαθήσαμε να δείξουμε στις σελίδες του βιβλίου μας; Ένα τέτοιο βλέμμα δεν προσκαλούμε;

Μάριος: Στα κύματα μαζί.

Φρόσω: Ακριβώς, και όπως τα κύματα δεν κρύβονται, αλλά ηρεμούν εκτονώνοντας την ορμή τους, έτσι και η ψυχή μας για να ηρεμήσει θέλει αυτό το άνοιγμα, αυτό το ξεδίπλωμα.

Μάριος: Στα κύματα, στα βήματα, στα κρίματα, στα δύσκολα, στα ασήκωτα, στα ανήμπορα, στα απότομα, στα όμοια, στα αλλιώς και στα αναπάντεχα, σε όλα μαζί.

Φρόσω: Ας είναι αυτή μια υπόσχεση στον εαυτό, κλείνοντας αυτό το βιβλίο. Μια υπόσχεση πως δεν θα τον αφήσουμε ξανά μόνο – εκείνον, το παιδί μέσα μας, το παιδί μπροστά μας.

Μάριος: Άνθρωπος θα πει «δεν είμαι μόνος». Κάποιος ήταν εδώ πριν από μένα και ένωσε κάτι που τώρα νιώθω κι εγώ. Ξαφνικά, νομίζω πως βρισκόμαστε κάπου αλλού. Να σου πω πού;

Φρόσω: Ναι, φυσικά...

Μάριος: Σε μια ακτή. Και τώρα είναι η κατάλληλη στιγμή να βουτήξω κι εγώ. Είναι τόσο πολλοί αυτοί που κολυμπάνε, που δεν αντέχω να τους κοιτάζω από απόσταση, θέλω να πάω κοντά τους. Σίγουρα θα μάθω πολλά δίπλα τους.